

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Reflecties op het racismedeбат; bij het afscheid van een kleurrijk mens

Loth, M.; Sombroek-van Doorm, M.; Leun, J. van der; Ellian, A.; Boom, W. van

Citation

Loth, M. (2021). Reflecties op het racismedeбат; bij het afscheid van een kleurrijk mens. In M. Sombroek-van Doorm, J. van der Leun, A. Ellian, & W. van Boom (Eds.), *Cum Suis: Vriendenboek Carel Stolker* (pp. 265-273). Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3463999>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3463999>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

REFLECTIES OP HET RACISMEDEBAT; BIJ HET AFSCHEID VAN EEN KLEURRIJK MENS

*Marc Loth*¹

INLEIDING

Niemand zal ontkennen dat Carel Stolker een kleurrijk mens is; veelzijdig als jurist, wetenschapper, bestuurder en als mens. Zelf heb ik Carel vooral mee-gemaakt tussen 2005 en 2009, in zijn periode als decaan in Leiden (en die van mij in Rotterdam). Ik heb hem toen leren kennen als beminnelijk, verstandig, laagdrempelig, en schijnbaar altijd vrolijk. Maatschappelijk betrokken ook, met een open oog voor de geest van de tijd. Nu neemt Carel afscheid in een tijd waarin het publieke debat over racisme en discriminatie is losbarsten. Het is alsof alle voorafgaande discussies over integratie, Islam, gelijke berechtiging, inclusie, zwarte piet en slavernij culminereren in dat ene thema dat nu centraal staat: racisme.

De aanleiding voor het racisme-debat was de dood van George Floyd in de Verenigde Staten. De protesten tegen het politiegeweld tegen mensen van kleur in de VS is wereldwijd verspreid als een protest tegen racisme en discriminatie. De toon is heftiger geworden: genoeg is genoeg. Zelfs de voetbalwereld – toch niet toonaangevend als het op maatschappelijk bewustzijn aankomt – lijkt openlijk en verborgen racisme te willen uitbannen. Intussen breiden de protesten zich uit tot onder meer de bekladding of vernieling van beelden van koloniale helden en andere symbolen van historisch racisme. Deze beeldenstorm heeft weer reacties opgeroepen, ook van degenen die het protest tegen racisme op zich steunen. Is de strijd tegen racisme wel gediend met het herschrijven van de geschiedenis? Is dat nodig of zelfs maar wenselijk? En werkt dat niet onnodig polariserend tegen degenen die op goede gronden hechten aan de nationale Canon?

Met het verloop van het debat verandert ook de terminologie; allochtonen, Afro-Amerikanen, zwarte mensen, en nu dus mensen van kleur. Hoewel niet helemaal accuraat (wit is ook een kleur) is het wel een neutrale, brede en sympathieke uitdrukking. Over mensen van kleur gaat dus deze bijdrage, en over racisme, en over de rol van het (privaat)recht. De reden is dat juist dit thema laat zien wat het (privaat)recht vermag, en vooral wat het niet vermag. Waar de

1 Marc Loth is hoogleraar Privaatrecht aan Tilburg University.

inbreng van juristen eindigt, en die van anderen begint. Dat lijkt mij precies een thema voor een breed geëngageerd en kleurrijk jurist als Carel Stolker.

RECHT EN RACISME

In een indringend redactioneel in het NJB schreef Ybo Buruma deze zomer over racisme en het strafrecht. Wat heeft het strafrecht hier te bieden? Het antwoord lijkt simpel: sinds 1971 is discriminatie wegens ras verboden (huidskleur daaronder begrepen). Niettemin lijkt het beperkte aantal discriminatiezaken slechts het topje van de ijsberg te vormen. Ook premier Rutte merkte naar aanleiding van de dood van George Floyd op dat Nederland “systematische problemen” heeft met racisme en discriminatie. Reflecterend op die problemen merkte Buruma op dat het hem verbaast dat het niet zozeer discriminatie op de arbeidsmarkt of de woningmarkt is die de meeste aanstoot geeft, maar juist zoiets symbolisch als zwarte piet. Mede gelet op de hernieuwde belangstelling voor het slavernijverleden lijkt het veeleer te gaan om “Leidenskommunität”; het lijden uit het verleden als zelfidentificatie, waardoor erkenning van dat verleden – bijvoorbeeld door excuses – erkenning van die identiteit inhoudt. “Sterker nog”, schrijft Buruma,

“als de meerderheid dat lijden en die identiteit geen deel laat uitmaken van de gemeenschappelijke identiteit sluit de meerderheid de minderheid uit van de nationale gemeenschap als geheel.”²

Het gaat met andere woorden niet primair om de praktische gevolgen van racisme en discriminatie, maar om de principiële en effectieve erkenning van gelijkheid en gelijkwaardigheid. Excuses voor een racistisch historisch verleden vormen dan de sleutel voor erkenning van gelijkheid hier en nu.

Onlangs heeft Arnold Grunberg een pleidooi gehouden voor excuses van overheidswege voor het slavernijverleden in combinatie met herstelbetalingen. “Nederland heeft een Adenauer nodig”, schreef hij in NRC Handelsblad, onder verwijzing naar de wijze waarop West-Duitsland na de Tweede Wereldoorlog heeft afgerekend met de gevolgen van de Holocaust. Nu zijn historische vergelijkingen altijd zodanig ingebed in een complexe context van tijd- en plaatsgebonden omstandigheden dat er ook altijd iets op af te dingen valt (hetgeen in het debat dan ook is gebeurd). De boodschap van Grunberg lijkt mij niettemin juist; het slavernijverleden gaat niet meer weg en staat in de weg aan erkenning van die Nederlanders die zich met hun tot slaaf gemaakte voorouders identificeren. Daarover lijken Buruma en Grunberg het eens. De resterende vraag is: ja, maar hoe dan?

2 Buruma 2020, p. 1935.

De discussie over excuses zit al sinds mensenheugenis in de kramp van de angst voor de erkenning van aansprakelijkheid. De Nederlandse overheid zit zo gevangen in die kramp dat ze wel het woord “spijt” over haar lippen krijgt – in de richting van Indonesië in verband met de koloniale oorlog die daar is gevoerd – maar niet het woord “excuses”. Over de zin en onzin van deze kramp is onlangs door Lianne Wijntjens (cum laude) een verhelderend proefschrift verdedigd.³ Als daaruit iets blijkt, dan is het wel dat die angst voor aansprakelijkheid ongefundeerd is. Juridische redenen om geen excuses aan te bieden voor het slavernijverleden lijken er niet te zijn. Belangrijker is de vraag of er genoeg draagvlak voor is, en of dat nodig is. Grunberg wees erop dat Adenauer toentertijd ook tegen (een deel van) de publieke opinie inging. Soms vraagt leiderschap dat men een stap voorloopt en die stap duidelijk toelicht, zodat het draagvlak dat er niet was met deze stap gecreëerd wordt. Ik kom hierop terug.

Voor een civilist ligt een andere remedie misschien nog meer voor de hand: aansprakelijkheid. Hoe zit het met een eventuele aansprakelijkheid van de overheid en private partijen tegenover nazaten van tot slaaf gemaakten, of tegenover organisaties die hun belangen vertegenwoordigen? Vorig jaar heb ik onderzoek gedaan naar de voorwaarden waaronder privaatrechtelijke aansprakelijkheid de grondslag kan vormen voor een remedie tegen historisch onrecht, mede naar aanleiding van de zogenoemde “slavery reparations suits” in de VS (uiteraard zonder te weten hoe prominent deze thematiek een jaar later het nieuws zou beheersen). De conclusie van dat onderzoek is tweemaal: (1) onder omstandigheden zijn wel degelijk argumenten voor aansprakelijkheid te ontleen aan de rechtsgronden van het aansprakelijkheidsrecht (compensatie, restitutie, satisfactie en distributie); (2) vorderingen tot schadevergoeding zijn niettemin betrekkelijk kansloos, om een breed scala aan redenen die allemaal met het lange tijdsverloop te maken hebben (moeilijk te identificeren daders en slachtoffers, de verjaring, de onrechtmatigheid naar toen geldende maatstaven, complexe causaliteit en nauwelijks te begroten schade). Het privaatrecht ontbeert bovendien passende remedies voor dit type historisch onrecht.⁴ Is het privaatrecht dan zonder betekenis voor het probleem van het racisme?

KUNST EN RACISME

Op het moment dat ik dit schrijf is de expositie ‘1525’ van Victor Sonna te zien in het Van Abbemuseum.⁵ De Eindhovense kunstenaar Victor Sonna (1977, Yaoundé, Kameroen) stuitte in 2015 in New Orleans op de ketenen van een tot slaaf gemaakte, met daarin gegraveerd het nummer 152. Dat inspireerde hem tot het maken van 152 gobelins, die hier zijn opgehangen in een “eigentijdse

3 Wijntjens 2020.

4 Loth 2018, p. 7-83.

5 Vanabbemuseum.nl/programma/programma/victor-sonna-1/.

toren van Babel” (een 25 meter hoge steiger). Elk van de gobelins laat de beide kanten van het slavernijverleden zien. De voorkant toont de veelkleurige rijkdom van de Gouden Eeuw, de achterkant de zwarte bladzijde van deze periode. Voor Sonna heeft de geschiedenis altijd twee kanten.

Dat is nog duidelijker te zien in de serie *Print* (2018) van zijn hand. Deze serie bestaat uit 52 kunstwerken die zijn gemaakt op zeefdrukramen met daarop historische verbeeldingen van slavernij. Tegen een witte achtergrond zijn de afbeeldingen niet of nauwelijks zichtbaar, maar tegen een donkere achtergrond worden de afbeeldingen goed zichtbaar. Voor Sonna verbeeldt dit dat er iemand achter de zeefdrukramen moet staan voordat de afbeeldingen zichtbaar zijn voor degene die ervoor staat. Hiermee wordt tot uitdrukking gebracht dat niet alleen de geschiedenis twee kanten heeft (zoals in de gobelins), maar dat de toeschouwer pas ziet wat hij ziet doordat anderen de achterzijde zien. Voor ieder begrip van de geschiedenis hebben wij de anderen nodig.

Wat mij betreft verbeeldt dit een belangrijk inzicht over het gedeelde slavernijverleden. Om dat verleden te begrijpen hebben wij elkaar nodig; niet alleen omdat er altijd een andere kant is die wij niet zien (maar onze opponenten wel), maar ook omdat wij zelfs voor ons eigen perspectief dat van anderen nodig hebben. Voor mij is het dan ook niet nodig dat de tentoonstelling een “muur van verzoening” toont; het gaat immers niet om de verzoening van uiteenlopende perspectieven op de geschiedenis (wat dat dan ook moge zijn), het gaat om het inzicht dat beide perspectieven niets tonen zonder het andere perspectief. Dat is tegelijk minder en meer dan verzoening. Het is minder, omdat er geen vrede hoeft te worden gesloten tussen de beide perspectieven. Het is meer, omdat de door de erkenning dat ook het andere perspectief noodzakelijk is, beide perspectieven naast elkaar kunnen blijven bestaan. De paradox is dat ze elkaar betwisten, én elkaar versterken.

Sonna’s verbeelding van het slavernijverleden is om meerdere redenen verhelderend. Bovenal houdt zij een belangrijke boodschap in over hoe om te gaan met dat verleden. Sonna laat zien dat dat veel emoties die het debat over racisme kleuren – zoals stigmatisering als dader of slachtoffer, schuld of schaamte (‘white privilege’) – niet nodig zijn. Zij zijn bovendien contraproductief omdat ze kunnen bijdragen tot een controverse over de geschiedenis die de samenleving (opnieuw) kan verscheuren. Helpt de kunst ons aan een nuchterder blik op het slavernijverleden? Misschien biedt de geschiedwetenschap houvast.

GESCHIEDENIS EN RACISME

“Wie het heden wil begrijpen moet het koloniale verleden ook van de andere kant bekijken”, aldus de kop in NRC boven een artikel van Anne-Lot Hoek.⁶ De strekking van haar betoog is dat er te weinig oog is voor hoe de Nederlandse inmenging in de wereld die wereld – en ook onszelf – heeft veranderd. De Nederlandse geschiedenis wordt hier nog te Eurocentrisch en te weinig kritisch beoefend, uitzonderingen daargelaten (zoals de toevoeging van Anton de Kom aan de Canon). Als voorbeeld noemt zij de discussie over Jan Pietersz Coen tussen enerzijds degenen die zijn misdaden min of meer als een bedrijfsongeval beschouwen, en anderzijds degenen die wijzen op zijn verantwoordelijkheid voor de moorden op Banda, maar ook voor de slavenhandel en mensenroof in Azië. Wat in de discussie verloren gaat, is hoe in Indonesië tegen Coen wordt aangekeken. Hij werd daar namelijk als een verpersoonlijking van het kolonialisme gezien (zijn standbeeld in Jakarta werd in 1942 door de Japanners omvergehaald). Waarom verdiepen we ons niet in de beleving van die geschiedenis door de Indonesiërs? Waarom verzwijgen we dat er onder Nederlands koloniaal bewind wel degelijk sprake was van racistische wetgeving die voor verschillende groepen burgers verschillende regels inhield?

De constante in de geschiedenis van Nederlandse koloniale interventie zijn de gevoelens en ideeën van Westerse superioriteit die daarachter schuilgaan. Die hebben ook hun weerslag gehad op de Nederlandse samenleving: “Door de slavernijgeschiedenis behoor je tot een volk waarop andere mensen in eerste instantie neerkijken.”⁷ Wie wil weten hoe dat doorwerkt, doet er goed aan de postkoloniale relaties te onderzoeken tussen Nederland enerzijds, en de Caribische eilanden en Suriname anderzijds. Door de dominantie van ons eigen perspectief zouden we bijna vergeten dat de afschaffing van de slavernij werd ingeluid door het zwarte verzet daartegen (en niet door Europeanen werd ingeluid). Hoek bepleit dan het perspectief te verleggen, en zo te komen tot een verruiming van de koloniale geschiedenis. Dat lijkt niets minder dan een belangrijke paradigmashift in de koloniale geschiedenis.

Wanneer wij de geschiedenis (beter) willen leren begrijpen, is er geen grond om een monopolie voor het eigen gelijk te claimen, noch om dat te vervangen door een alternatief monopolie. Het eigen gelijk bestaat namelijk uitsluitend bij de gratie van dat van andere, afwijkende opvattingen. In het huidige maatschappelijke debat – vaak verzuurd door boosheid en ingegraven stellingen – zou dat een bevrijdend inzicht kunnen zijn. In dezelfde editie van NRC als waarin Hoek het aangehaalde artikel publiceerde, beschrijft Tommy Wieringa een “zuiverheidsoorlogje”, waarin het verzet tegen racisme ontaardt in een spiraal van

6 NRC *Handelsblad* 8 augustus 2020, p. O4/5.

7 Dit citaat in het artikel van Hoek is van de slavernijhistoricus Leo Balai.

overtreffende zuiverheid. Hij concludeert met een waarschuwing die belangrijk genoeg is om volledig te citeren:

“Revoluties ontaarden vaak in zulke zuiverheidsspiralen, het is de doodsdrijf van veel emancipatoire bewegingen. Door elkaar voortdurend in zuiverheid te overtreffen, wordt er steeds meer zuurstof aan het proces onttrokken en verzwakt de beweging door scheuring en schisma. Als de tekenen niet bedriegen gaat het met de huidige beweging voor gelijkheid en sociale rechtvaardigheid die kant op, wat een onherwinbaar verlies zou zijn.”⁸

Het zou zonde zijn als de beweging tegen het racisme aan dit onvervulbare streven naar zuiverheid ten onder zou gaan. Al was het maar omdat het niet gaat om de vervanging van het ene gelijk door het andere – zoals Sonna al liet zien – maar om te zien dat het ene gelijk de keerzijde is van het andere (zoals de beide zijden van de gobelins).

PRIVAATRECHT EN RACISME

Soms biedt het privaatrecht een geschikt forum voor (fragmenten van) het debat over racisme en historisch onrecht. Een voorbeeld zijn de procedures van nabestaanden van slachtoffers van de oorlog in het voormalige Nederlands Oost-Indië tegen de Staat.⁹ Zonder veel politieke of maatschappelijke ophef hebben die procedures geleid tot een regeling die voorziet in een compensatie voor nabestaanden (ook degenen die niet in deze procedures betrokken waren).¹⁰ De civiele rechter heeft partijen een opening geboden voor heronderhandelingen die tot genoemde regeling hebben geleid. In de civiele procedures zijn enkele voorwaarden vervuld die in deze jurisprudentie hebben bijgedragen tot een voor alle partijen vruchtbare uitkomst.

In de eerste plaats berust de betrokkenheid in een civiele procedure – als eiser dan wel als gedaagde – op de erkenning van de wederpartij als gelijkwaardige gesprekspartner. In die erkenning ligt besloten de intentie de opponent aan te

8 Wieringa 2020, p. 2.

9 De eerste was Rb. Den Haag 14 december 2011, ECLI:NL:RBSGR:2011:BS8793 (Rawagedeh). Zie onder meer ook Rb. Den Haag 11 maart 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:2449 (Zuid Sulawesi), Rb. Den Haag 18 juli 2018: ECLI:NL:RBDHA:2018:8525, Rb. Den Haag 27 januari 2016, ECLI:NL:RBDHA:2016:702, Rb. Den Haag 17 juli 2018, ECLI:NL:RBDHA:2018:8642, en Rb. Den Haag 8 maart 2017, ECLI:NL:RBDHA:2017:4448.

10 Beter bekend als “de Bekendmaking” (voluit: “Bekendmaking van de Minister van Buitenlandse Zaken en de Minister van Defensie van 10 september 2013 (...) van de contouren van een civielrechtelijke afwikkeling ter vergoeding van schade van weduwen van slachtoffers van standrechtelijke executies in het voormalige Nederlands-Indië van vergelijkbare ernst en aard als Rawagedeh en Zuid Sulawesi”). De Bekendmaking voorziet in een schikkingsbedrag van 20.000 euro voor iedere weduwe (inclusief alle kosten).

horen, van repliek te dienen, volgens de regels van het spel te behandelen en zelfs – indien het zover komt – uitvoering te geven aan de uitspraak, ook als men die niet onderschrijft. In de tweede plaats impliceert de betrokkenheid in een civiele procedure dat het eigen standpunt wordt vertaald in de taal van het privaatrecht zodat – omdat de wederpartij dit ook doet – er een gemeenschappelijke taal en rationaliteit is om de (onverenigbare) standpunten ten minste compatibel te maken.¹¹ Daarmee is tegelijkertijd de beperking gegeven die het debat voortaan kenmerkt; de emoties van partijen staan buiten het geding (dat wil zeggen, ze mogen er zijn, maar niet of nauwelijks als onderdeel van het partijdebat). Ten slotte stelt het rechterlijk oordeel – de uitkomst van het geding – vast wat tussen partijen rechtens bindend is. Volgens Ricoeur biedt het rechterlijk oordeel op de korte termijn rechtszekerheid tussen de partijen, en dient het op de langere termijn de sociale vrede.¹² Hoewel een verzoening van partijen mooi zou zijn, is dat niet wat het rechterlijk oordeel doet: het stelt de rechtsverhouding tussen partijen vast, en als het goed gaat, kunnen zij daarmee weer verder (hetzij door executie van het vonnis of arrest, hetzij door heronderhandelingen).

Wanneer we deze karakteristieken van het civiele geschil vergelijken met het maatschappelijk debat over racisme, dan springen de verschillen in het oog. In het maatschappelijk debat ontbreekt dikwijls de erkenning van de opponent als gelijkwaardige gesprekspartner. Maatschappelijke discussies – zeker in de sociale media – zijn eerder gericht op ‘shaming’ van de opponent, die daarmee als moreel inferieur wordt weggezet. “Jouw standpunt deugt niet, dus jij deugt niet”, lijkt de verzwegen premisse. Een vruchtbaar debat is daarmee op voorhand uitgesloten. Voorts ontbreekt in het maatschappelijk debat een gemeenschappelijke taal en rationaliteit die de concurrerende standpunten compatibel maken. Zeker wanneer het debat wordt beheerst door emoties – zoals in het racismedebat – is zij eerder gericht op expressie dan op argumentatie. In feite is de bijdrage aan het debat daarmee effectiever voor de binding binnen de groep gelijkgestemden dan voor de overtuiging van de opponent. Ten slotte is de uitkomst van het debat vaak nog grotere verdeeldheid en polarisatie (door de ruwe wijze waarop het is gevoerd), in plaats van een situatie waarmee partijen weer verder kunnen.¹³

De conclusie is dat het maatschappelijk debat niet aan de succesvoorwaarden voldoet waaraan het civiele geding wel voldoet, en waardoor het soms een succesvol forum is gebleken voor (onderdelen van) het racismedebat (zoals de aansprakelijkheid voor geweldsuitoefening door de Staat in Nederlands Oost-Indië). Opzienbarend is dat natuurlijk niet. Het civiele geding is – anders dan het maatschappelijk debat – in hoge mate een geïnstitutionaliseerde context

11 De uitdrukking “compatibel maken” ontleen ik aan ‘t Hart 1997, p. 55.

12 Ricoeur 2000, p. 127.

13 Van Noort 2020, p. L4/5.

voor het partijdebat, gekenmerkt door eigen regels, instituties, en gebruiken. Bovendien is het succes van de civiele rechtspraak in de genoemde zaken mede te danken aan het verloop van het maatschappelijk debat over het Nederlandse overheids geweld dat daar is uitgeoefend. Zonder de hernieuwde historische en maatschappelijke aandacht voor de oorlog in Nederlands Oost-Indië zouden deze uitspraken ondenkbaar zijn geweest.¹⁴ Maar toch is het nuttig om stil te staan bij de vraag hoe het maatschappelijk debat vruchtbaarder zou kunnen zijn, en daarvoor biedt het civiele proces voldoende stof voor gedachten en vergelijking. Zou het maatschappelijk debat niet profiteren van de wederzijdse erkenning als gelijkwaardige gesprekspartner? Zou het niet verbeteren als de emoties niet de overhand zouden hebben? En zou het niet succesvoller zijn als het gericht was op een situatie waarmee beide partijen weer verder kunnen?

CONCLUSIE

Ik opende met de diagnose van Buruma dat de inzet van het debat is de erkenning van de eigen identiteit als onderdeel van de gemeenschappelijke identiteit. Onrecht uit het verleden biedt een bron voor zelfidentificatie, waardoor erkenning van dat onrecht erkenning van volwaardige deelname impliceert ("Leidenskommunität"). Hierboven concludeerde ik dat de erkenning als gelijkwaardige gesprekspartner een voorwaarde voor een effectief maatschappelijk debat is, dat wil zeggen, een debat dat resulteert in een uitkomst waarmee partijen weer verder kunnen. Is dit geen cirkelredenering, in die zin dat de uitkomst als voorwaarde voor succes opduikt? Toch niet, omdat de erkenning als gesprekspartner een uitgangspunt is van het debat, en de erkenning als volwaardige deelnemer in een gedeelde identiteit het eindpunt. Over het uitgangspunt en het eindpunt kan men het eens zijn – of worden – zonder het over de tussenliggende stappen eens te zijn. Wat is er nodig voor volwaardige deelname? Het lijkt erop – zoals Grunberg al vaststelde – dat het slavernijverleden daarvoor een obstakel is. Ook hebben we gezien waarom dat zo is: omdat het een uitdrukking is van superioriteitsgevoelens die nooit helemaal verdwenen zijn, ook al zijn ze nu veel subtieler. Niettemin is het zinloos een "zuiverheidsoorlogje" te (gaan) voeren, zoals Wieringa terecht betoogt, dat zou een heilloze weg zijn. Niet alleen omdat het contraproductief is, maar ook omdat er geen grond voor is. De kunst van Victor Sonna spreekt boekdelen: beide perspectieven zijn keerzijden van hetzelfde gobelin, of beter nog, je ziet de slavenafbeelding pas als er iemand achter staat. De paradox is dat de beide perspectieven elkaar betwisten, en tegelijkertijd elkaar versterken. Inzicht in die paradox zou een belangrijke stap zijn op weg naar het doel: een samenleving waarin mensen van welke kleur dan ook elkaar graag zien.

¹⁴ De trigger lijkt te zijn geweest de studie van Limpach 2016.

LITERATUURVERWIJZINGEN

- Y. Buruma, 'Racisme en discriminatie als "systematische problemen"', *NJB* 2020.
- A.C. 't Hart, *De meerwaarde van het strafrecht*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1997.
- R. Limpach, *De brandende kampongs van generaal Spoor*, Amsterdam: Boom uitgevers 2016.
- M.A. Loth, 'Houdbaar recht: over de aansprakelijkheid voor historisch onrecht', in: *Recht over tijd, hoever reikt het privaatrecht in het verleden?*, Preadviezen Vereniging voor Burgerlijk Recht 2018.
- W. van Noort, 'Je mening is niet slecht, jij bent slecht', *NRC Handelsblad* 8 augustus 2020.
- P. Ricoeur, *The Just*, Chicago/London: The University of Chicago Press 2000.
- T. Wieringa, 'Besmet door een vreselijke pest', *NRC Handelsblad* 8 augustus 2020.
- L. Wijntjens, 'Als ik nu sorry zeg, beken ik dan schuld'. *Over het aanbieden van excuses in de civiele en medische tuchtprocedure* (diss. Tilburg), 2020.